

Людмила ЛАТИШЕВА
(Одеса, Україна)

Містобудування і архітектура як джерело локальної історії Одеси XVIII–XIX ст.

*«Архітектура теж літопис світу:
вона говорить тоді, коли вже мовчать
пісні та перекази»*

М. Гоголь

Історія міста – є складним об'єктом локальної історії. Соціально-економічні, культурні та суспільно-політичні процеси часто дотичні історії краю. Історія міста вивчає також історію вулиць, споруд, будівель, підприємств, персоналії в межах міста тощо. Ці специфічні об'єкти та явища розглядаються у тісному зв'язку, з урахуванням і на основі закономірностей і особливостей історичного процесу країни.

Дослідженням проблем локальної історії властиві специфіка організації і методика пошуку матеріалу, тісний зв'язок з суміжними науками: історичною географією, топонімією, архітектурознавством, історією містобудування, картографією тощо.

Містобудування та архітектура є своєрідним матеріальним (речовим) джерелом, яке втілює в собі комплекс суспільно – економічних, будівельно-технічних, художньо-естетичних та інших проблем дослідження. М. Гоголь висловлював думку про те, що в кожному місті не завадила б вулиця, котра вмістила у собі архітектурний літопис.

Вивчення історії міста не можливе без знання історії містобудування, зокрема первісної його забудови, для чого слід використати цілий комплекс джерелознавчих матеріалів (археологічних, літературних, музейних, картографічних), а легенди, документи, спогади, поезія, твори відомих письменників дадуть змогу оживити місто, заповнити його людьми, відчутти атмосферу епох. І тоді можливо виникне повний образ міста, оскільки місто – це будівлі та обличчя.

Цінну джерельну інформацію містять карти, топографічні плани, проекти, креслення майбутнього міста. Цей багатий матеріал з історії заснування і розвитку Одеси зберігається в архівах України та Одеської області [1, с.347], в Одеській бібліотеці ім. М. Горького та Петербурзь-

кій бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна, а також в Одеському історико-краєзнавчому музеї [2, с.5-10].

Першим керівником будівельних робіт, пов'язаних з містом, був О.В. Суворов. За проектом Ф.П. Деволана (1792) передбачалося зведення зіркоподібної фортеці, а також невеликого поселення з прямокутно-сітчастим плануванням кварталів для моряків-греків Середземноморської флотилії. До 1794 р. фортецю було побудовано. Після ґрунтового обстеження також було визначене місце головного порту на Чорному морі. Деволан у своїй доповідній записці до Сенату на основі інженерних досліджень довів перевагу Хаджибейської бухти перед Кінбурном та Очаковом. Водночас він розробив ескізний проєкт нового міста з військовою гаванню та купецькою пристанню. [3, с.33-35].

План міста і порту було затверджено 27 травня 1794 р. В серпні Деволан створив більш детальний план, за яким і було розпочато будівельні роботи. На початку 1795 р. нове місто отримало нове ім'я – Одеса.

Планування міста – одне з найважливіших досягнень містобудування епохи класицизму. Деволан використав топографію місцевості, урахував кліматичні умови та господарське призначення міста, запропонував розмежування житлової і виробничої території у двох рівнях: на низовинній прибережній смузі розташовано порт і всі необхідні для його функціонування споруди а місто знаходиться на високому плато. Яри передбачалося використати для спуску з міста у порт. Було заплановано забудувати 1000 га у глиб степу. Сітка кварталів розташовувалася з урахуванням рельєфу: дві великі балки – Воєнна і Карантинна, прорізали плато під кутом 45°, що забезпечувало інсоляцію і провітрювання кварталів. Враховано також багатоетнічний склад населення, мікроструктуру, створення адміністративного, культурного, творчого та інших центрів. Були визначені головні осі, що надавало місту гармонії та витонченості. Торговий центр проходив по осі від моря по Воєнній балці і широкому проспекту, забудованому торговими рядами з колонадами і трьома майданами.

Деволан корегував свій початковий план, уточнював положення церков, майданів, центрів, але принцип структурної побудови міста залишався незмінним упродовж двох століть. Ця складова сітчаста структура з елементами центричного характеру була розвинена в усіх подальших планах розбудови міста.

В 1803 р. було затверджено план розвитку Одеси інженера Ф.П. Харламова, де значну увагу приділено створенню адміністративно-культурного центру. На високому плато над морем архітектором Ф. Фраполі будується міський театр за проектом петербурзького архітектора Тома де Томона. Вражає те, що театр – центр культурного життя молодого міста, було побудовано серед перших будівель першого десятиліття існування Одеси.

У 1811 р. за планом інженера Є.Х. Ферстера було внесено деякі уточнення в попередні плани. Одеса швидко зростала. Науковці стверджують, що жодне місто Європи у XIX ст. не могло зрівнятися з Одесою. Цьому сприяли: швидкий розвиток торгівлі одеського порту, зростання населення міста, активна його забудова, динаміка інших сторін міського життя. Новий план міста 1814 р. урахував ці процеси. Територія міста надалі розширювалася за рахунок передмість. [4.87]

У другому десятилітті XIX ст. політичне і економічне значення Одеси ще більше зростає, вона перетворюється у південну столицю Росії, південне «вікно у Європу». Ці зміни вимагали перегляду та координації плану міста. Виникла потреба у розбудові адміністративно-культурного центру. У 1819 р. з ініціативи градоначальника О.Ф. Ланжерона архітектор Ф.Шаль при підтримці інженера-полковника К. Потье розробив новий проект, який передбачав на місті зруйнованої турецької фортеці на високому плато над морем створити широкий бульвар з адміністративними і культурними установами.

Планом передбачалося створення аристократичного центру міста. Реалізація плану відбувалася за активної участі генерал-губернатора Новоросійського краю М.С. Воронцова. У 1820 р. було знесено всі старі будівлі. У 1822 р. під керівництвом інженера Ф. Бугайського було сплановано місце майбутнього бульвару. У 1823 р. за кресленнями інженера Ж. Гаюї було прокладено тротуарні алеї. У тому ж році висаджено 454 дерева. Для запобігання зсувів було створено ряд терас і побудовані контрфорси.

Велику джерельну цінність мають малюнки, гравюри, літографії, креслення, що залишили перші засновники міста. Відомий гідрограф Джозеф Білінгв, перебуваючи на російській службі, проводив опис узбережжя Одеського заливу і замальовував вид Одеси з боку моря. А. Скальковський так прокоментував його малюнки: «На місці теперішнього Миколаївського бульвару була пустеля із обваленими бере-

гами... ще довго і після 1798 р. Миколаївський бульвар слугував місцем для звалення сміття...” [5, с.39].

Приморський бульвар замислювався графом М.С. Воронцовим, в першу чергу, як громадський центр. Ідея напівциркульних будинків, мініатюрної площі, домінантою якої став пам'ятник герцогу Рішельє, належить саме йому. Архітектори А. Мельников і Ф. Боффо тільки талановито її оформили. Задуманий як парадний фасад міста, бульвар являє собою високохудожній ансамбль у стилі класицизму, що з'єднує центральну частину міста з морем гігантськими сходами (арх. Ф. Боффо).

Суворі та помпезні фасади розкішних «палаццо» одеської аристократії, готелі, громадські будівлі утворюють односторонню лінійну забудову, повернуту до моря. Головну ось площі закріпив пам'ятник Дюку, який розташовано ближче до сходів. Все це разом з чудовою панорамою одеської затоки утворює насичений морем і сонцем вражаючий простір.

Взагалі для першої третини ХІХ ст. – епохи тріумфу містобудівного мистецтва – характерне домінування простору, просторих майданів і вулиць. Декілька площ розміщуються поруч і гармонійно об'єднуються у композицію високохудожніх ансамблів. Так напівкругла площа Приморського бульвару ніби переливається у Єкатерининську площу, прикрасою якої став пам'ятник засновникам міста з фігурою імператриці на високому п'єдесталі.

Обидва пам'ятники на цих площах органічно пов'язані між собою і є невід'ємною їхньою прикрасою. Композиційної завершеності ансамблю надають розташовані з флангів палац-резиденція генерал-губернатора з колонадою на високому схилі над морем і біржа – яскравий зразок культури класицизму (арх.Ф.Боффо). Біржова площа плавно переходить з бульвару до каскаду інших площ, які разом з шедеврами архітектури утворюють інший ансамбль, домінантою якого театр – культурний центр Одеси.

Паралельно з формуванням торгівельного та адміністративного центрів в Одесі поступово складався і соціокультурний центр. У 1840 р. змінюється вигляд театральної площі. Витягнута з заходу на схід, вона на заході була замкнена магазинами Пале-Роялю, а на сході – будинком англійського клубу, створивши систему напівізольованих просторів між театром і сусідніми будівлями.

Театральна площа плавно переходила у Думську площу з чарівною будівлею музею історії та старожитностей (арх. Ф.В. Гонсіоровський).

Весь комплекс джерелознавчих матеріалів (архітектурних, літературних, археологічних, зображальних та інших) дає підставу стверджувати, що саме територія театральної площі на перехресті вулиць Рішельєвської та Ланжеронівської і є дійсною колискою Одеси, першим її соціокультурним центром. Саме тут відбувся ритуал закладання міста 2 вересня 1794 р. – було закладено перший камінь майбутньої Одеси. Це підтвердили археологічні розкопки, проведені у 1995 р. під керівництвом проф. А.О. Добролюбського.

Археологічні знахідки дають змогу відтворити згаданий ритуал, а архівні документи – встановити його учасників. Перша будівля в місті належала генерал-поручику Г.С. Волконському, якому Дерібас 19 серпня 1794 року дав «відкритий лист» на землю під забудову. А 22 серпня (2 вересня) Дерібас, Волконський і Деволан, випивши вина на честь новонародженого міста, розбили келихи об перший камінь першої будівлі. [6, с.8-9]. На жаль цей перший будинок не зберігся, але архівні джерела, старі малюнки і гравюри, які на щастя збереглися, допомогли археологам у визначенні точного місця першої будівлі у новонародженому місті, його зовнішнього вигляду, та портрету його господаря.

За документами і матеріалами, що зберігаються у державному архіві та історико-краєзнавчому музеї міста, за свідченнями учасників встановлена доволі повна картина подальшої забудови цієї території, розміри будинку, його зовнішній вигляд після подальшої добудови – так званої Овальної зали, що слугувала першим одеським аристократичним клубом, місцем зборів, маскарадів, балів.

Одеса створювалася в ті часи, коли провідна роль у світовій архітектурі за загальним визнанням сучасників належала Петербургу. Тому вплив столиці був значним. Крім того, художньо архітектурні пам'ятки Одеси були результатами творчих пошуків видатних зодчих Росії кінця XVIII – початку XIX століття та увібрали в себе досягнення великих архітектурних епох античності (арх. Тома де Томон, Кваренгі та інші).

Чудові ансамблі адміністративно-культурного парадного центру міста доповнювали дворянські садиби, кращою з яких була резиденція генерал-губернатора Новоросійського краю графа М.С. Воронцова, виконана у стилі столично-петербурського та садибно-поміщицького ампіру (арх. Ф. Боффо, 1824-1827рр.) і розташована на фланзі Приморського бульвару.

Типова для того часу садиба-палац збудована графом Потоцьким у 1819 р. на вулиці Софіївській (архітектор невідомий). Будівля, в якій зараз знаходиться художній музей, є однією з перших у місті. Вона і зараз дивує ясністю і красою пропорцій, художньою завершеністю ансамблю. Одноповерхові крила фасаду огинають просторий парадний двір і в його глибині сходяться до величного високого шестиколонного портика двоповерхового палацу. Сувору площинність стіни над входом збагачує барельєфний фриз із зображенням весільної процесії амурів.

Розкішний внутрішній інтер'єр палацу, особливо першого поверху. Анфіладне розташування відкриває урочисту перспективу просторих залів з інкрустованими паркетамі, пишними ліпленнями та розписами стель, високими вікнами, з яких відкривалася чудова панорама парку і моря. До моря також вів підземний хід. Ця типова садиба дає повне уявлення про час побудови, стиль, смаки великих земельних магнатів та купців.

Архітектура першої третини XIX ст. є завершальним етапом у розвитку класицизму, в основі якого закладені ідеали античного мистецтва, і переходом до стилю ампір. Цей період характеризувався будівництвом великих архітектурних ансамблів, розкішних палаців, та садиб, які створювали неповторний вигляд міста.

Жоден вид мистецтва не допускає такого швидкого забуття імен творців як архітектура. На жаль руйнуються від часу та від реконструкцій створені ними художні цінності. Вже не всі споруди, які сьогодні прикрашають наше місто, пам'ятають своїх авторів. Потрібно постійно проводити наукові дослідження для встановлення істини, оскільки у різних писемних джерелах називаються різні автори проектів (наприклад, Стара біржа – Ф. Боффо, Д. Кваренгі чи Г. Торічеллі).

За кожною будівлею нашого міста стоять особистості архітектора, автора проекту та керівника будівництва. Кожного разу, коли зносять черговий двоповерховий будиночок в старому історичному центрі міста, зникає пам'ятник певному майстру неповторної епохи. Обов'язок дослідників знайти імена авторів будівель, розповісти про них і надати ці імена їхнім творам. Початок такій роботі покладено. У 2008 році вийшов з друку архітектурно-біографічний довідник «Здания Одессы и их зодчие» [7], який ще потребує доопрацювання.

З першою половиною XIX ст. пов'язані імена таких видатних митців як містобудівники Ф. Деволан, Є. Ферстер; архітектори Ф. Фраполі, Тома де Томон, Г. Торічеллі, А.І. Мельников, Ф. Боффо, Ф. Мо-

ранді, Л. Оттон, І. Далаква, Є. Козлов тощо; художники Л. Манцоні, Ж. Гаюї, К. Басолі та ін.

У другій половині XIX ст. Одеса вступила у пору своєї зрілості. Вона стала одним з найбільших портів світу, визначним економічним, науковим і культурним центром. У цей час помітно змінюється її архітектурне обличчя, у її забудові з'являється хаотичність і безсистемність, характерні для капіталістичного містобудування. Проекти перспективного розвитку міста і його окремих районів не розробляються до 1920-х рр.

Офіційним планом тоді вважалася зйомка місцевості, виконана архітектором Ф. Моранді ще у 1841 р. Адміністрація та архітектори розглядали місто не як цільний планувальний та архітектурно-проектний організм, а як зібрання державних, муніципальних і приватних установ. У зв'язку з бурхливим зростанням міста у пореформений період значно збільшилося його населення, розширилася зона заселення, відбулися зміни у функціональній організації міста, утворювалося нове кільце житлових кварталів і промислових підприємств.

І все ж у містобудуванні Одеси збереглися традиції попередніх років. Велика увага, як і раніше, приділялася формуванню громадського центру: міська дума, палац губернатора, судові установи, різні управління. До складу громадського центру належали пасаж, банки, біржа, вокзал, навчальні заклади, культурні установи.

Територіальне розширення комплексу громадських споруд значно ускладнювало зв'язки між ними. Але крізь хаос наприкінці XIX ст. почали виокремлюватися групи споріднених за призначенням закладів. Зразком створення навчального комплексу може бути будівництво головного корпусу Рішельєвського ліцею (згодом Новоросійського університету), корпусів фізичного та хімічного факультетів, міської бібліотеки, а також медичного факультету університету (1897–1902 рр., арх. М. Тольвинський).

На відведеній великій ділянці у центрі міста архітектору вдалося втілити єдність стильового рішення, виразне угруповання об'єктів спільність масштабу та інших архітектурних надбань та створити прекрасну ансамблеву композицію навчальних корпусів Новоросійського університету. Подібні композиції створювалися також при будівництві лікарняних комплексів. Також утворювалися ділові, торгівельні, культурні та інші центри.

Велика увага приділялася забудові вулиць. Висока вартість землі та прагнення її власників одержати максимальні прибутки призвели до поширення периметрального і гратчастого типів забудови. З обох боків вулиць здійснювалися шеренги притиснених один до одного будинків, які перетворювали вулицю у кам'яний коридор.

Приватна власність на землю була основною перешкодою для трасування нових вулиць. Навіть магістралі прокладали надто вузькими. Так, Новоаркадійська дорога мала ширину всього 17м (Деволан планував – 32м). Таку саму ширину мали багато інших нових вулиць, зокрема Французький бульвар. Площі, які створювали образ міського інтер'єру, капіталістичному місту були не потрібні.

Основним типом міської забудови стали багатоповерхові будинки. У другій половині XIX ст. почалася спекуляція будинками, знесення двоповерхових та будівництво на звільненому місті прибуткових будинків – багатоповерхових будинків з великою кількістю квартир. Класична завершеність і вишукана простота фасадів палаців і громадських будівель змінюється на багатство декору в оздобленні.

Для архітекторів того часу притаманні широке застосування пластичних форм минулих епох (стилізація) та їхнє об'єднання (еклектика). У другій половині XIX ст. ще простежувалися останні рецидиви ампіру, але вже формуються новогрецький та російсько-візантійський стилі, використовуються форми романського, готичного, ренесансного, барокового, мусульманського, московського та українського народного зодчества. Усі стильові форми втілювалися на тлі стрімкого удосконалення функціональних рішень, раціоналізації конструкцій, впровадження нових будівельних матеріалів.

Не зважаючи на таке велике різноманіття архітектурних стилів, архітектура тієї доби відзначається своєю неповторною цілісністю і створює свій стиль – стиль другої половини XIX ст., який виник завдяки тому, що в Одесі творили з самого початку її існування великі майстри, традиції яких зберегли архітектор наступних поколінь.

Тоді одеську архітектуру представляли О. Бернардацці, Л. Влодек, Ф. Гонсіоровський, К. Даллакка, Ю. Дмитренко, В. Кабіольський, С. Ландесман, В. Маас, Д. Мозиров, Ф. Моранді, Л. Оттон, В. Прохаска, А. Тодоров, О. Шашин, М. Толвинський, Г.Шеврембрандт, А. Шейнс, І. Яценко, скульптори Л. Іоріні, Б. Едуарде, М. Молінарі, Т. Фішель. Кожен з них створив шедеври, які є прикрасою міста, його гордістю.

Пам'ятками архітектури стали такі споруди як Нова біржа (1894–1899) – нині філармонія, готель «Брістоль» (1898–1899) – тепер «Красная», вокзал (1879–1883), прибуткові будинки (Єкатерининська пл., 5; Княжеська, 12 та 27; Грецька, 20; Дерibasівська, 17 та 23; Єврейська, 1; Пушкінська, 25, 27, 28, 29 та 78 тощо); нинішній історико-краєзнавчий (1876) та археологічний (1883) музеї, готель «Імперіал» (1875) – пізніше «Спартак»; а також навчальні заклади, палаци, дачі, санаторії.

У самому центрі міста на розі Преображенської та Дерibasівської вулиць наприкінці 1890-х рр. було зведено величний «Пасаж» (арх. Л. Влодек). Це дійсно унікальна споруда найкращого європейського зразка, що поєднувала у собі функції готелю і торговельного центру. Інтер'єри та екстер'єри «Пасажу» пишно декоровані скульптурою та насичені барочними ліпними прикрасами.

Найчарівніша вулиця міста – Пушкінська, що простяглася від моря та Приморського бульвару до Привокзальної площі. Вона є прекрасним об'єктом для вивчення історії архітектури міста другої половини XIX ст., його кам'яним історичним літописом, де чітко простежується спадковість традицій попереднього та наступного поколінь.

Але справжньою перлиною Одеси, її гордістю і славою стала будівля міського театру опери та балету. В результаті всесвітніх конкурсів з 43 проєктів був обраний проєкт віденських архітекторів Г. Гельмера та Ф. Фельнера. Ця споруда має велике джерельне значення. Вона відповідала своєму часу та становищу Одеси як одного з найбільших торговельно-промислових центрів Російської імперії.

Архітектурне рішення фасаду в цілому інтерпретовано в дусі віденського бароко з елементами італійського ренесансу, об'єднаних античним стилем. Пишність, краса і розкіш притаманні його внутрішньому інтер'єру. Театр вдало композиційно розташований на високому місті поруч з Приморським бульваром і, природно, є домінантою театральної площі. В плані він має підковоподібну форму. Його головний вхід розташований на осі вулиці Рішельєвської. Уся велична будівля диктує ширину цієї вулиці. Театр досі відіграє значну роль у містобудівному плані Одеси.

На жаль, поза увагою статті залишилися інші цікаві та важливі містобудівні та архітектурні комплекси, які є важливими джерелами у вивченні розвитку порту, торгівлі, промисловості міста, розбудови його передмість, курортної зони. У багатонаціональній Одесі постійно зводилися культові споруди різних конфесій, які теж несуть дже-

рельну базу для вивчення історії міста. Також цінні джерельні відомості містять архітектурні пам'ятки багатого на глобальні історичні події ХХ ст., що, безумовно, не могло не вплинути на містобудівні процеси, архітектурні стилі та форми. Все це може бути предметом подальшого дослідження.

ХХІ ст. розкрило широкі можливості для сучасних архітекторів. Але викликають тривогу хибні тенденції, що проявляються останнім часом у містобудуванні та архітектурі міста. Вибіркове будівництво в історичному центрі часто проводиться без обґрунтування призначення та без урахування висоти і стильових ознак будівель. Так, зведення на вулиці Дерibasівській сучасного торговельного центру «Європа» знищило неповторне обличчя головної вулиці Одеси. Будівництво багатопверхового готелю «Кемпінські» на молу також знищило просторову цілісність ансамблю центральної частини Приморського бульвару з площею, пам'ятником Дюку та панорамою Одеської бухти. Це ж стосується реконструкції Грецької площі. Негативних прикладів стає все більше. Загалом перспективний план Одеси не враховував її містобудівних традицій і був відхилений громадськістю міста.

Отже, архітектура як світоглядна, ідеологічна, наукова та економічна похідна суспільства, відображає періоди розвитку, піднесення, стагнації та криз. Тим ціннішим здається краєзнавчий досвід, який дає змогу об'єднати цілий комплекс джерелознавчих матеріалів, серед яких містобудування і архітектура посідають своє особливе важливе місце, зібрати значний онтологічний матеріал, зробити відповідні висновки, забезпечити вивчення спадщини як сукупності окремих об'єктів і як феномену культури певної епохи.

Джерела та література

1. *Селинов В.* Что хранят строительные архивы провинции (материалы строительного комитета «Старой Одессы») // Краеведение. – 1927. – Т.3.
2. *Стара Одеса. Архітектура Причорномор'я* // Одеський державний художній музей. – Одеса, 1927; Каталог карт, планов, чертежей, рисунков, хранящихся в музее императорского одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1888.
3. *Скальковский А.* Первое тридцатилетие города Одессы. – Одесса, 1837.
4. *Історія Одеси.* / Колектив авторів. Гол. ред. В.Н. Станко. – Одеса, 2002.

5. ДАОО.Ф.16. – Оп.125. – Спр.122б.
6. Губарь О. Старые дома и другие памятники Одессы. – Одесса, 2006.
7. Здания Одессы и их зодчие. – Одеса, 2008.

Людмила Латишева (*Одеса, Україна*) **Містобудування і архітектура як джерело локальної історії Одеси XVIII–XIX ст.**

У статті на конкретних прикладах досліджується джерельна інформативність містобудівних планів, архітектурних будівель і споруд Одеси з метою застосування цієї інформації у курсі історії архітектури та краєзнавства.

Ключові слова: Одеса, архітектура, історія міста

Людмила Латышева (*Одесса, Украина*) **Градостроительство и архитектура как источник локальной истории Одессы XVIII–XIX вв.**

В статье на конкретных примерах исследуется источниковая информативность градостроительных планов, архитектурных зданий и сооружений Одессы с целью использования этой информации в курсе истории архитектуры и краеведения.

Ключевые слова: Одесса, архитектура, история города

Ludmyla Latysheva (*Odessa, Ukraine*) **Engineering and architecture as a source of local history of Odessa in 18th–19th centuries**

Special examples of the architectural plans, the architectural buildings and the constructions of Odessa are investigated in the article with the purpose of using this information in the source of studying architectural and local history.

Key words: Odessa, architecture, history of cities